

J o u r n a a l 64

Tentoonstelling Majakovski Bibliotheek. Foto: Piet van Bragt

Inhoud vierenzestigste aflevering:

'Er was eens...': luisteren naar wat het museum te vertellen heeft / Moord of zelfmoord: Vladimir Majakovski
Twee werelden: black or white / In Het Oog: Supertoll / Een andere wereld: Afghanistan, 'Absurdistan'
Werken van Lissitzky en Kabakov naar Rusland / Kunst met William Kentridge / Cicerone: Onvergetelijk Van Abbe
Kroniek van een kunstminnaar / Agenda, Vriendenactiviteiten en colofon

De Rode Draad

Over kunst

Schrijven over kunst is eigenlijk geen kunst. Maar het is wel handig als je een goed verhaal kunt vertellen. En je moet natuurlijk ook de vrijheid krijgen om je verhaal kwijt te kunnen. Kunst en vrijheid? Multatuli meende in een van zijn aforismen (*Ideeën* vierde bundel; 1860) dat "De bewoners van een land niet vrij of onvrij zijn door de wet." Ruim een halve eeuw eerder schreef Goethe zijn beroemd geworden gedicht *Natur und Kunst*. Hij zou het niet met Multatuli eens geweest zijn, zoals uit de volgende regels blijkt.

"Wer großes will, muß sich zusammenraffen;
In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister,
Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben."¹

Binnen de afgesproken regels nemen onze redacteurs de vrijheid hun indrukken te schrijven over de actuele en komende exposities in het museum. Leo Ulrich ("Er was eens") noteert op gezag van Charles Esche dat "In de collectiepresentatie het museum weer verhalen gaat vertellen." En verder wil het museum graag dat bezoekers reageren op wat tentoongesteld wordt aan meer

dan 600 kunstwerken en archiefstukken. Piet van Bragt schrijft niet alleen over het Afghaanse onderzoeksproject, maar ook over de bibliotheektentoonstelling gewijd aan het typografische werk van de dichter Majakovski. Hij signaleert bijzondere bewegende beelden in het werk van Kentridge in de studio. Harry de Kok had een gesprek met Jan Willem Renders over de tijdelijke verhuizing van de Lissitzkycollectie naar St. Petersburg. Cicerone Jenneke Lambert vertelt haar onvergetelijke rondleiding bij het Alzheimerproject. En er is een nieuwe Kroniek. Frank Bierkenz nam de vrijheid om naast de Musomanie zijn zienswijze te geven over *Black or White*. Liesbeth Schreuder vervolgt haar ervaringen met Supertoll.

Zo ontstond een verrassende caleidoscoop op het vele bezienswaardige dat het Van Abbemuseum weer te zien geeft. Van Vrienden voor Vrienden.

Nick van Broekhoven, eindredacteur.

¹ "Wie 't grote nastreeft, hoort zich in te tomen. / In de beperking toont zich pas de meester. / En slechts de wet kan ons de vrijheid geven." Vert. Koen Stassijns. Lannoo/Atlas 2003.

Van Abbemuseum

gaat 'verhalen vertellen'

'Er was eens ...'

Als kind gingen we bij die woorden op het puntje van onze stoel zitten. We wisten dat er een verhaal kwam dat we misschien al tig keren hadden gehoord, maar toch een heerlijke spanning beloofde. Nu is het de titel van een grote tentoonstelling in het Van Abbemuseum. "In de collectiepresentatie gaat het museum weer verhalen vertellen", belooft directeur Charles Esche in zijn inleiding tijdens de jaarvergadering van de Vrienden. Betekent dit dat we nu met tintelende oortjes gaan 'luisteren' naar wat het museum ons te vertellen heeft?

Niet helemaal. Althans niet op een passieve manier. Het museum wil met deze tentoonstelling graag met het publiek in gesprek komen. Het moet veel meer een beleving worden.

Na de tentoonstellingen *Plug In* en *Play Van Abbe* werd het tijd voor een uitgebreider verhaal over de museumcollectie. Het publiek vroeg daar ook om: "Waar blijft nu die kunst waarvoor de nieuwbouw van het museum eigenlijk bedoeld was?" Collectiepresentaties waren er wel steeds, maar nooit als één samenhangend geheel. Daar komt met ingang van 2 november verandering in. Dan toont het museum in de gehele nieuwbouw een groot overzicht van wat sinds zijn oprichting aan kunst is verworven. Christiane Berndes, conservator collectie, benadrukt dat dit geen uitgesproken kunsthistorisch karakter zal hebben. "We focuseren juist meer op de relatie met onze plek in Eindhoven en belichten de kunst vanuit meerdere kanten."

Interactief

Charles Esche heeft een eerste aanzet gegeven door uit alle werken in de collectie een verhaallijn te distilleren. De museumstaf heeft daar vanuit de eigen expertise op ingespeeld. Christiane Berndes met haar inhoudelijke kennis van de collectie, haar collega Diana Franssen in een vorm die je zou kunnen omschrijven als 'tegenverhalen'. Met archiefmateriaal als foto's, teksten en film, *bevraagt* en *becommentarieert* zij de thematiek van Esche en Berndes. Daarnaast hebben ook deskundigen van buitenaf hun inbreng gehad. Zo is een boeiende reis door de geschiedenis van de 20e en 21e eeuw ontstaan. En het kan nog boeiender worden.

Ook het publiek kan straks iets aan de verhalen toevoegen. Franssen: "We kiezen voor een interactieve aanpak. Omdat ieder een kunst toch anders ervaart, willen we de mogelijkheid bieden commentaren achter te laten. Het moet spannend zijn. Want het is toch leuk als bezoekers een andere link kunnen leggen dan wij in gedachten hebben."

Berndes wil daar graag nog wat dieper op ingaan: "We leven in een wereld met enorme verschillen in de opleiding en achtergrond van mensen. Je kunt gewoonweg niet alles weten. Al die bezoekers met hun verschillende achtergronden mogen tijdens hun rondgang hun eigen ervaring hebben. Herkennen en begrijpen is niet altijd nodig. Zo kun je je laten verrassen, tenminste, als je het aandurft onbevange te kijken."

Meestal is dat ook de bedoeling van de kunstenaar. Hij inspireert de bezoeker zijn grenzen te verkennen. Berndes wijst op de enorme veranderingen die er momenteel in de samenleving plaatsvinden. "Denk maar aan de economie, de grondstoffenproblematiek, de toenemende invloed van internet. Hoe vinden we onze weg daarin? Ook dat zijn onderwerpen die de kunstenaar inspireren. Dus: hoe vinden we manieren om met kunst buiten de gevestigde kaders te denken?"

>>

'L'équipe de Cardiff' (1913) van Robert Delaunay. Het schilderij verbeeldt de dynamiek van de moderne tijd in het begin van de twintigste eeuw met o.a. fragmenten van een rugbyteam, een vliegtuig, een reuzenrad en de Eiffeltoren. Foto: Peter Cox.

Dwarsdoorsnede

Mensen kunnen terughoudend zijn die confrontatie aan te gaan. Maar in feite kunnen bezoekers niets verkeerd doen. Iedereen mag er zijn eigen verhaal bij verzinnen, daar is niets mis mee. Maar om het publiek toch enige houvast te bieden, is er gekozen voor een min of meer chronologische presentatie van de collectie. Meer dan 600 kunstwerken en archiefstukken over alle verdiepingen geven zo een dwarsdoorsnede van de kunstaankopen sinds het ontstaan van het museum in 1936.

Het begint in de kelder met delen uit de kerncollectie van stichter Henri van Abbe en de vroege aankopen van het museum. Op de begane grond zien we vervolgens het modernisme als cultuurverschijnsel. Het is het toenmalige antwoord op de snelle technologische en politieke ontwikkelingen in de samenleving. Welk belang heeft dat gehad in de (kunst)geschiedenis? En hoe heeft dat tot heden doorgewerkt? Na een kennismaking met de avant-gardes in het begin van de twintigste eeuw komt de kunst uit de Tweede Wereldoorlog aan bod. Is de oorlogstijd daaruit af te lezen? En de periode daarna, toen kunstenaars vonden dat alles opnieuw moest beginnen? De oprichting van *Cobra*, en de vele stromingen die ontstonden.

Op de tussenverdieping wacht ons een nieuwe verrassing. Het is de periode tussen 1965 en 1989 waarin kunstenaars op zoek gaan naar totaal nieuwe media en nieuwe vormen. We zien er conceptuele kunst, video, kunstenaarsboekjes; alles uitgaande van de gedachte dat kunst voor iedereen bereikbaar en betaalbaar moest zijn. Hier is ook een ruimte ingericht waar bezoekers direct toegang hebben tot depotstukken. Ze kunnen er rekken opentrekken, archiefdozen openen, laden en kasten doorsnuffelen en video's en audio's bekijken en beluisteren. Centraal staat een grote tafel waar iedereen onderzoek kan doen en zelf presentaties kan samenstellen.

Op de bovenste verdieping belandt de bezoeker in het heden. Na het einde van het modernisme begint een nieuwe tijd waarin kunstenaars ons uitdagen een dialoog aan te gaan. Over kunst,

maar vooral ook over de wereld. Hier zien we ook de nieuwste acquisities van het museum. Kunst uit Oost-Europa, Turkije en China doen hun intrede.

Ondertussen zien we in de centrale toren de context van al deze ontwikkelingen. Wat voor gebeurtenissen vonden er in de wereld plaats toen een bepaalde kunststroming ontstond? En hoe reageerden Nederlandse documentairemakers daarop? Zo valt af te lezen of die gebeurtenissen daar mogelijk een relatie mee hebben.

De tentoonstelling duurt ongeveer vijf jaar. In die periode blijft de presentatie intact, hoewel niet is uit te sluiten dat er ook delen

zullen wisselen. Dat hangt deels ook af van het publiek; bezoekers mogen hun wensen naar voren brengen. "Wij willen als museum niet de enige zijn die de weg wijst en willen niet blijven steken in het kunsthistorische verhaal", benadrukt Berndes. "Het gaat veel meer om de ervaring van de bezoeker."

Veel regelmatige, maar hopelijk ook veel afgehaakte bezoekers, zullen dit initiatief toejuichen. Laat ons dus weer even dat kind zijn dat vol verwachting het avontuur van 'er was eens' ingaat ...

Leo Ulrich

Studieruimte volgens een ontwerp van architect Oren Sargiv. Uit het onder handbereik liggende materiaal kunnen bezoekers selecties maken en daarvan op de computer zelf presentaties samenstellen. Foto: Peter Cox.

Vladimir Majakovski: “Zoals dat heet - incident gesloten”¹

Zevenendertig jaar oud schiet de dichter Majakovski zich in zijn communale woning een kogel in de borst. En sterft. Zijn 'ménage à trois' met Lilia Brik en haar echtgenoot Ossip vindt hier een definitief einde. Onvermijdelijk volgens de Briks want het was de uitkomst van een gezwollen levenshouding. Zelfmoord is een belangrijk thema in het poëtisch oeuvre van Majakovski. Maar recent onderzoek maakt deze aanname discutabel. Lilia Brik blijkt een agente te zijn geweest van de NKVD (het Volkscommissariaat van Binnenlandse zaken): de politieke politie van Stalin. Een verborgen ingang in de woning die hij bewoonde na het stuklopen van zijn relatie met Lilia Brik, gaf de vermoedelijke moordenaar alle gelegenheid de dichter te doden. Zijn vriend de cineast Eisenstein vreesde al voor zijn arrestatie: “Ze wilden van hem af – en daarom hebben ze hem uit de weg geruimd.”²

Portret Lilia Brik in tentoonstelling bibliotheek. Foto: Piet van Bragt.

Leven én sterven van de dichter Vladimir Majakovski waren politiek. De scheidslijn die hij trekt tussen de theorie en de praktijk is klein. Het is zijn stellige overtuiging dat het marxisme-leninisme de enig juiste weg is naar een volmaakte samenleving. Hij ziet zich als de profeet en de dichter van de revolutie. De industriële samenleving is een belangrijke voorwaarde van de utopische maatschappij waar hij mede naar streeft. In zijn bundel 'Wolk in broek' schrijft hij: “Zelf zijn wij scheppers in hete dithyramben / de dreun van fabrieken en laboratoria.” Zijn houding tegenover het individu is halfslachtig. Vanuit de Leninistische doctrine gelooft hij in de suprematie van de maatschappij boven het individu. Zijn kunst is doordrongen van de zoektocht naar nieuwe vormen. Bijna in tegenspraak daarmee was hij een held voor het Russische volk,

die zijn werken zowel voor als na de Revolutie las. Hij verliest zijn positie als dichter van de revolutie wanneer Lenin besluit de avant-garde de rug toe te keren en Stalin voortaan het Sociaal Realisme beschouwt als de beste propaganda voor zijn bewind. Het was voor Majakovski niet langer mogelijk te bereiken wat hij zich had voorgenomen: “Te lachen om de dingen die ik als verkeerd beschouw... en de arbeiders grote poëzie te brengen zonder banaal of middelmatig te worden of opzettelijk de meetlat lager te leggen.”³

Een laatste wanhopige poging zich te redden is zijn lidmaatschap van de RAPP, de militante vleugel van Stalins vijfjarenplan voor de industrie. De RAPP moest de strijdvaardige voorhoede zijn van een culturele revolutie tegen de oude intelligentsia: “De enige taak van de Sovjetliteratuur is, (...) de uitbeelding van het vijfjarenplan en de klassenstrijd.” Schrijvers moesten positief zijn en alleen de buitenlandse vijand mocht onderwerp van satire zijn. Van kunstenaars werd verwacht dat zij kunst produceren die de partijvoorschriften van de socialistische ontwikkeling ondersteunden. Deze dilemma's zijn voor Majakovski een onoverbrugbare barrière. Kunst en politiek: de spagaat is voor Majakovski uiteindelijk dodelijk.

De tentoonstelling in de bibliotheek met de bijbehorende catalogus laat vooral kennismaken met de typografische vormgeving van zijn werk. Zijn samenwerking met verschillende kunstenaars, onder andere El Lissitzky en Rodchenko wordt daar prachtig getoond. Maar dit artikel wil ook het andere verhaal vertellen, van de poëte maudit, zijn grandioze momenten, zijn liefde en zijn uiteindelijke ondergang.

Piet van Bragt

Black or White

In de zomereditie van de Van Abbe kwartaaluitgave is een essay gepubliceerd van Erin La Cour¹ over het fenomeen stripverhaal. Zeer aanbevelenswaardig om te lezen. Maar ook zonder kennis hiervan is de tentoonstelling Black or White de moeite van het bekijken waard.

Good old Goethe was al rond 1827(!) een bewonderaar van een van de eerste stripverhalen, getiteld *Histoire de M. Vieux Bois*, van de Zwitser Rodolphe Töpffer². Bijna een eeuw later zijn de ideeën van kunstenaars als Oskar Fischinger (1900-1967), de Duitse animatiefilmpionier, via de videoclipcultuur en de ontwikkeling van computeranimatie, onderdeel van een vanzelfsprekende beeldtaal geworden. Naar aanleiding van een groot overzicht van vrije animatiefilms in Tate, enkele jaren geleden, durfde de bekende Engelse kunstcriticus Andrew Graham-Dixon (*The Culture Show*) de volgende stelling te plegen: “Bevatten deze artistieke films niet meer inventiviteit en urgentie dan menig ander werk in musea voor hedendaagse kunst?”³

Twee werelden

Het zijn twee gescheiden werelden, die van de strip en van de animatiefilmer. De striptekenaar wil de vrijheid hebben om ideeën te ventileren en daar dieper op in te gaan en is niet geïnteresseerd in bewegende plaatjes, terwijl de animatiefilmer juist gefascineerd is in sfeer en het tot leven wekken van verhalen. Japanse *Manga* en *Anime* vormen hierop een uitzondering. De makers hiervan doen volop aan kruisbestuiving en beheersen niet zelden beide disciplines even sterk. Het gestileerde van getekende verhalen is onweerstaanbaar. Het is het oudste en meest democratische expressiemiddel waarover de mens beschikt. De wetenschap vermoedt dat het beeld er was voor het schrift. De oermens krabbelde rotswanden vol met avonturen en magische tekens. Tegenwoordig kunnen we zonder rotswand; de enige benodigdheden zijn potlood en papier, misschien een tablet, en je kunt aan de slag. Het hele universum ligt voor je open. Het vraagt slechts een fractie aan financiën, vergeleken met andere kunstvormen, zoals film, schilderkunst en muziek.

Le Regulateur

Meestal lenen deze toegepaste kunstvormen zich niet voor museumwanden omdat ze er simpelweg niet voor zijn gemaakt. En toch werkt het in de zalen van het Van Abbe wel. Al is bij *Black or White* slechts het topje van de ijsberg (lees: vulkaan) te zien. Poolse animatiefilms tonen dat voor de digitale revolutie de verbeelding al grenzenloos was. *Oh Willy*, een veelbekroonde

Franse film, heeft een beeldpoëzie die ook aanwezig is bij grote commerciële producties als die van Pixar. De strips van undergroundtekenaar Robert Crumb zijn tegenwoordig zeer bovengronds en hebben samen met die van collega's als Tim Veitch en Will Eisner het stripverhaal in de jaren '70 naar intellectuele hoogten gebracht en salonfähig gemaakt. De film *Le regulateur* toont tot welke enorme perfectie de animatiefilm in onze tijd in staat is. De grootste openbaring is toch wel het werk van Phil Mulloy, met zijn cynische, hilarische en anarchistische potpourri van de menselijke samenleving in *Intolerance I en II*.

Een ietwat vreemde eend in de bijt is de onvolprezen Eindhovense cartoonist Ton Smits. Al in de jaren '50 bereikte hij op eigen houtje en zonder internet het ideaal van menig tekenaar: publicatie in de USA. Even was hij wereldberoemd. Daarna is het gouden decennium van de cartoonprent alweer voorbij, en komt deze vorm van maatschappijkritiek in de marge van de media terecht. Echter: Smits is geen striptekenaar maar een cartoonist, en dat is weer een heel ander universum.

Frank Bierkenz

Phil Mulloy, *Intolerance III*, 2004.

¹ V.V. Majakovski, 'Majakovski's afscheidsbrief', in *Werken*, pag. 715

² Zie Orlando Figes, *Natasja's Dans*, 2009, pag. 457 ev.

³ Ibid, pag. 458

¹ Kijk op: <http://www.vanabbemuseum.nl/leren-en-beleven/publicaties/pdf/#c9844> voor het essay van Erin La Cour

² Ook bekend door zijn Zonderlinge avonturen van Primus Prikkebeen, naar de oorspronkelijke tekeningen uitgegeven door toedoen van Gerrit Komrij; Amsterdam 1980

Project Woensel Supertoll!

In Het Oog tref ik Tijs Rooijackers. Ik sprak hem eerder in zijn atelier vol verwachting en gespannen om te beginnen aan zijn grote project. Na een voortvarende start in juli en alle publiciteit van de afgelopen weken oogt hij ingetogen en lijkt het alsof de wervelwind van inspiratie en energie is gaan liggen. Niets is minder waar. Het proces gaat onzichtbaar door achter de schermen, maar vooral ook in zijn hoofd. Hij heeft tijd voor een gesprek en voor een paar foto's. Maar ondertussen laat hij de stoomkist opwarmen, want tot sluitingstijd kunnen er zeker nog twee planken gebogen worden.

Detail van het plankenspiel tegen de halfronde wand van Het Oog.

We lopen eerst naar achteren, om de nieuwe stoomkist te bekijken; veel professioneler dan de kist waarmee hij nu werkt. Dankzij een toezegging van het Mondriaan Fonds is er meer financiële ruimte gekomen voor de fase 1 van zijn project *Woensel Supertoll!*, die bestaat uit de werkperiode van een half jaar in het Van Abbemuseum. Fase 2 speelt zich af in de wijk Woensel en fase 3, daar droomt hij nog van: een supertol bij het nieuwe busstation. Met deze kist kan hij hogere temperaturen bereiken, zodat hij de houten planken beter kan bewerken.

Rijker beeld

We nemen het plan in de juiste volgorde door: concept, proces en resultaat. "Het Oog vroeg om dit werk. De essentie van werk in de openbare ruimte is voor mij de potentie benutten die een ruimte biedt. In deze ruimte stroomt de energie, cirkelt rond en dit wil ik

uitdrukken in een sterk beeld. Ik werk vooral met hout. Ondanks de bewerkingen met stoom zijn de gedraaide planken alleen wat saai, hoewel als je goed kijkt, de beweging er al in zit. Dan komt het moment dat ik er meer mensen bij betrek. Zolang ik de vorm, lijnenspel en thema kan bepalen, alles in positie zet, wordt het beeld alleen maar rijker als anderen iets toevoegen in kleur of tekst en dan bij voorkeur in het verlengde van mijn thema.

Die teksten geven extra dynamiek. En Fresku levert geweldige teksten, linkshandig, trefzeker geschreven, behalve als hij met oprechte hoogtevrees wankelt in de nok. Als je leeft vanuit je passie en gedreven bent om je doel te bereiken, moet je letterlijk je angsten overwinnen. Nu lijkt de wand een kunstwerk op zich, maar ik ben al begonnen met het weghalen van planken. Ik kies de planken uit en combineer onderdelen uit verschillende teksten, zodat nieuwe associaties en verhalen ontstaan. Misschien dat niemand dat later kan zien of lezen, maar ik weet dat het er staat."

Inspiratie in beeld

Hij werkt nu aan de zwerm van planken, die links bovenin uit de halfronde muur lijken te komen, ogenschijnlijk rondgedraaid door een wervelwind. Wanneer de zwerm naar de grond toe neigt, dan komt de tol, die op de grond wordt opgebouwd rondom een grote buis van RVS. Dan maakt hij in een beeld concreet wat eerst ongrijpbaar lijkt, wat zweeft in de lucht, wat hem bezighoudt en wat Fresku inspireert. Het lijnenspel in de lucht is nu al prachtig. Wilt u het proces ook thuis kunnen volgen, ga dan naar de website van het project www.woenselsupertoll.nl.

Liesbeth Schreuder

Andisha.

Foto: Van Abbemuseum.

Afghanistan, 'Absurdistan'

Afghanistan is het land waarover we lezen, waar we naar kijken, dat ons laat huiveren, dat ons boos maakt. Wie begrijpt dit land en alles wat daar ontstaat, ontstond, gebeurt. Wat is het perspectief? Ik las Michel Foucault¹, 'Les Mots et les Choses'. In zijn voorwoord verwijst hij naar Jorge Luis Borges, de auteur die ons ontregelend leert denken. Hij citeert een tekst van Borges uit een Chinese encyclopedie: "Dieren kunnen worden verdeeld in: a) toebehorend aan de Keizer, b) gebalsemd, c) getemd, d) speenvarkens, e) zeemeerminnen, f) fabeldieren, g) zwerfhonden, h) die welke in deze classificatie zijn opgenomen, i) die welke tekeergaan als dwazen, j) ontelbare, k) die welke zijn getekend met een fijn kameelharen penseel, l) enzovoort, m) die welke net een vaas gebroken hebben, n) die welke in de verte op vliegen lijken."

Waanzin zult u zeggen? Misschien. Maar wie weet ontdekken we hier een andere wereld, een andere manier om naar de dingen om ons heen te kijken en ze te classificeren.

Ik volgde met intense belangstelling de documentairereeks van Nathalie Righton, Volkskrant correspondent, over extreem leven in Afghanistan. Ontregeling is daar de enige manier om de werkelijkheid te ondergaan. Nathalie Righton die vanaf het moment dat haar supermarkt is opgeblazen het beeld van een gedood negenjarig meisje met zich meedraagt, een meisje dat in haar beleving steeds meer op haarzelf gaat lijken. De absurditeit van het extreme leven neemt hier de werkelijkheid over. Misschien

moeten we daar in het huidige Afghanistan geweest zijn om ons oordeel te vormen. Misschien kunnen we dan terugdenken aan de absurditeit van Borges die nu in deze omstandigheden twijfelachtig wordt. Is de realiteit zoals wij denken dat die is? Of moeten we leren leven met een andere classificeerbare werkelijkheid? Wij willen als het Westen het verschil kunnen maken. Zo zagen we de voormalige staatssecretaris Ben Knapen een asfaltweg openen tussen de plaatsen Chora en Tarin Kowt! Ik heb

>>

¹Foucault verwijst in *Les Mots et les Choses (une archéologie des sciences humaines)*, 1966, naar Jorge Luis Borges, *De Analytische taal* van John Wilkins, pag. 122

Khazan. Foto: Van Abbemuseum.

Afghaanse cultuur/culturen

Afghanistan is oud. Zijn bevolking bestaat al duizenden onstuimige jaren. De samenleving in dit moeilijk toegankelijke land is tribaal en nomadisch van karakter. De verschillende regio's koesteren hun eigen cultuur en taal. Trots, religie en onafhankelijkheid zijn fundamenteën van het karakter van de inwoners. Geweld past in dit beeld als middel om de onafhankelijkheid en identiteit te kunnen bewaren. Vreemde invloeden zijn bedreigend voor een volk dat vanuit een materialistisch standpunt een ongecompliceerde levenshouding heeft. In dit geografisch moeilijk begaanbare land wordt invloed al gauw een bedreiging.

Kunst in een geschonden samenleving

Kan kunst een functie hebben binnen dit complexe maatschappelijke proces? Als kunst ruimte biedt aan alles wat men gemakkelijk bewust of onbewust wil vergeten, kan ze die functie vervullen. Ze kan dan door haar intentie schokken, verleiden, om de voorverpakte gestandaardiseerde ideeën van de buitenwereld in twijfel te trekken, waardoor banaliteit en wreedheid worden ontmaskerd. Dit kunnen kunstenaars doen: een traditiescheppen waarin het verleden zich verbindt met de toekomstige realiteit. Dit artistieke experiment dat soms lukt en soms mislukt, kan de 'samenleving' kansen bieden om zich te verzoenen met

het niet onderzocht, maar zou die weg nog bestaan en indien ja, wat dan nog? Is die weg voor ons een metafoor voor Afghanistan? Legitimeert die weg onze aanwezigheid daar? Wat betekenen onze miljarden euro's? Bereiken we iets? Begrijpen wij wat daar gebeurt in Afghanistan? Borges wordt nu als ik dit schrijf voor mij steeds legitiemer. De codes van een cultuur bepalen de empirische orde waarin men zal moeten leven. Maar er is ook een ander denkspectrum dat de orde wil verklaren. Vanuit wetenschappelijke en filosofische theorieën wordt geprobeerd een universele wet te grondvesten. Tussen deze twee uiterste gebieden ligt een domein dat vager is, duisterder en nauwelijks te analyseren. En in dit domein bevindt zich die individuele cultuur die zich afzet tegen de primair opgelegde codes en ordeningen, die zich daarvan wil bevrijden en ontdekt dat achter de nieuwe spontane orde dingen zijn die uit zichzelf ontstaan: orde in zijn meest primitieve staat. Vandaar dat we spreken in dit specifieke geval van Afghanistan, Absurdistan.

Zonder titel. Foto: Van Abbemuseum.

het verleden. En nu, terugdenkend aan Jorge Luis Borges, kan een samenleving ontstaan met eigen classificaties, een samenleving die haar eigen identiteit heeft gevonden.

Conflict, debat en oppositie

Het Van Abbemuseum profileert zich door ruimte te bieden aan mensen die bewust bezig zijn met cultuur in een radicale maatschappelijke betekenis. Debat en oppositie zijn kernbegrippen. Shafiq Omar, werkzaam in het museum heeft, samen met Charles Esche, een project geïnitieerd om inzicht te krijgen in de conflictueuze situatie van zijn vaderland, het Afgaans Onderzoeksproject. Een onderdeel van dit project is het VAIA, de Van Abbe International Art Academy, waarin kunstprofessionals lezingen geven die online gevolgd worden door kunstenaars in verschillende Afgaanse steden.

Het blijft de vraag of een museum in het Westen op een zinvolle manier kan omgaan met een land dat getekend is door conflict en beschadigde identiteit. Een mogelijke manier is om de actuele kunst van het land te tonen. Maar er is meer. Samen met kunstenaars moeten er wegen gezocht - en vooral gevonden - worden hoe impasses te doorbreken. Kan deze kleine tentoonstelling daar een bijdrage aan leveren? Elke gelegenheid die wordt benut is dienstbaar aan het proces van identiteitsontwikkeling. De opbouw van een nieuwe maatschappij kan alle stimulansen gebruiken. Deze tentoonstelling draagt daar op bescheiden wijze aan bij door dit proces zichtbaar te maken. Of het werk van de exposerende kunstenaars dit proces ondersteunt, is de vraag. Maar het kan een begin zijn.

Piet van Bragt

Mohtad.

Foto: Van Abbemuseum.

Van Abbe op reis

Het is niet voor het eerst dat werken van het museum of zelfs hele collecties van het Van Abbemuseum buiten de muren van het museum en ook buiten de landsgrenzen worden tentoongesteld. Zo zijn in 2011 in het museum voor moderne kunsten te Bordeaux (Musée d'art contemporain CAPC) vijfendertig nieuwe aankopen van ons museum te zien geweest. "Wij willen de verhalen van onze collectie niet voor ons zelf houden, maar in de wereld vertellen", was toen het motto. In dat zelfde jaar mocht het museum in het Madrileense Museo Reina Sofia een tentoonstelling van recent werk van René Daniels verzorgen. Eindhoveners kan het niet. Ditmaal gaat het om werken van Lissitzky en Kabakov. Van eerstgenoemde heeft het museum al langer een belangrijke hoeveelheid werken in bezit, zodat wie in Nederland van diens werk wil kennisnemen daarvoor naar Eindhoven dient te komen.

Het gaat hier niet om contemporaine kunst want het gaat om werken uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Het belang van het werk van Lissitzky is dat het wellicht de belangrijkste uiting is van het constructivisme en utopisme die in de beginjaren van het nieuwe Rusland na de oktoberrevolutie daar opgeld deden. De Lissitzky-collectie, hoewel niet eigentijds, heeft de laatste jaren een essentieel onderdeel uitgemaakt van al hetgeen door ons museum te zien aangeboden is. Dit onderdeel is nu uit de zalen verdwenen evenals de recente toevoeging van de Kabakov-tentoonstelling die een antwoord gaf op de vraag: hoe keek de Sovjetsamenleving na twintig jaar Stalin tegen de maatschappelijke werkelijkheid aan. Was zij nog zo optimistisch? Beide tentoonstellingen zijn op reis gegaan en worden deze zomer en herfst in St. Petersburg en vervolgens in Moskou getoond. Deze verhuizing is een niet geringe logistieke operatie. Reden om hierover in gesprek te gaan met de projectleider Jan Willem Renders.

Nederland-Rusland

Hij vertelt: Het Nederland-Rusland jaar 2013 biedt het kader waarbinnen deze buitententoonstelling plaatsvindt. Dat kader wil onderstrepen dat beide landen goede betrekkingen met elkaar hebben en niet alleen dat Czaar Peter de Grote ooit Zaandam bezocht en daar leerde een schip te bouwen. Zowel Lissitzky als Kabakov zijn in Rusland belangrijke kunstenaars. De in Eindhoven aanwezige werken van hen beiden geven een goed beeld van hen.

Proun Vrasjtsjenih.

Het initiatief tot deze reis is genomen door het museum Hermitage in St. Petersburg. Aansluitend werden in Moskou contacten gelegd met het Multi Media Art Museum aldaar. Is het eerste een staatsmuseum, dat in Moskou is een privéaangelegenheid. Bij de voorbereidende contacten met beide musea kwam goed tot uiting dat in het eerste de bureaucratie er nog een is als uit de Sovjettijd. Voor alles waren meerdere handtekeningen nodig. Er moesten voor de verhuizing keuzes worden gemaakt, want de beschikbare Russische ruimte is minder groot dan de tentoonstellingen in het Van Abbemuseum hadden. Kabakov maakte die keuze voor zijn werk, de Eindhovense staf die voor het Lissitzky-deel. De werken worden met vrachtwagens naar Rusland vervoerd. Dat is een verantwoordelijkheid van de Hermitage. Zij zijn ook verantwoordelijk voor de verzekering en hebben afzonderlijk met de bruikleengevers van werken gecontracteerd. Vanwege dit vervoer over de weg gaan de ijzeren doodgravers die in de verbrede Dommel stonden, niet mee: zij zijn te groot en te zwaar. Om zeker te zijn dat de werken weer op Eindhovense bodem terugkeren - er bestaan goede contacten met Lissitzky-nazaten - is een immuniteitsverklaring gevraagd. Die is na lang trekken in de vorm van een "Letter of Comfort" gegeven. De schrijver van dit journal hoopt dat de ondertekenaar daarvan daartoe afdoende bevoegd is. Er verscheen een fraaie Russisch-Engelse catalogus. De tentoonstelling aan de oever van de Neva in St. Petersburg werd geopend tijdens het culturele festival van de stad 'de Witte Nachten' op 28 juni 2013. Dit festival vindt telkens omtrent de langste dag van het jaar plaats. Ons museum verwacht door deze ruil zijn goodwill in het buitenland en hier te versterken.

Harry de Kok

William Kentridge: 'Ik maak kunst, geen logica'

De studio in het Van Abbemuseum is niet de meest aantrekkelijke plek in het gebouw. Je voelt je er afgesloten van de rest van de wereld. Je mist het contact met het licht en de ruimte. Tentoonstellingen in deze ruimte ademen daarom een aparte sfeer die je nergens anders in het gebouw ervaart. William Kentridge met zijn installatie *Refusal of Time*¹ geeft de ruimte, misschien voor het eerst, zijn rechtmatige plek in het museum. *Refusal of Time* is een overweldigende ervaring. Toen Kentridge dit werk op de *dOCUMENTA13* in Kassel voor het eerst toonde, was het een regelrechte sensatie. Het geluid van het wegtikken van de tijd, de pulserende machine die opduikt in het duister en die de filmbeelden met geluid en schaduw accentueert, de hallucinerende zwart-wit beelden op de schuin weggeplaatste schotten tegen de wand, laten de verwarrende betekenis van de beelden (slechts) langzaam ons bewustzijn binnensijpelen.

William Kentridge (Johannesburg 1955) is momenteel een van de meest gevierde kunstenaars. Zijn multidisciplinaire werkwijze waarin hij tekenkunst, film, animatie, grafisch ontwerp, en vooral theater tot één discipline verenigt geeft het begrip installatie een vernieuwde inhoud. Als William Kentridge over zijn werk spreekt, praat hij over wandelen. De relatie tussen het fysieke maken en het denkproces in de beschermde ruimte van de studio wordt bij hem gestimuleerd door de actie van het wandelen. Hij heeft daar zelf uitgebreide gedachten over ontwikkeld. In een lezing die hij in 2012 voor studenten van de Tel Aviv University hield, ging hij daar uitgebreid op in. Het lopen, het wandelen heeft een lange historische traditie. Gedachten ontwikkelen zich door het repeterend mechanisme van het lopen. Niet voor niets gebruiken kloosterlingen de wandeling als middel om met hun gedachten dichterbij hun Schepper te komen. Darwin wandelde trouwens ook in zijn tuin om zijn gedachten te ordenen. En voor Kentridge in zijn studio is de wandelende beweging fundamenteel. Al zijn films tonen ook de wandelende mens. In veel gevallen is hij dat zelf.

Tijdens het werk in de studio hangt de tekening aan de wand. De camera die de opeenvolgende sequenties van het werk opneemt staat in het midden opgesteld. Als Kentridge naar de camera loopt om de nieuwe opname te maken, wendt hij zich van de tekening af. Dit moment, waarop hij steeds de tekening uit het oog verliest, geeft hem onbewust de kans om er afstand van te nemen en kritisch nieuwe visies te ontwikkelen. "Lopen en denken zijn onderdeel van het werk. Ik wandel in mijn atelier als een dier in zijn kooi. De ideeën die ik heb als ik er speciaal voor ga zitten zijn veel minder interessant dan de ideeën die bovenkomen tijdens een fysieke activiteit."²

Bewegende beelden

De studiowand is voor hem een soort membraam die de beelden uit de buitenwereld filtert. Beelden vanuit de politiek, de geschiedenis, muziek, gesprekken, alles dat door de membraan heen kan dringen kan in de studio gereconstrueerd worden tot nieuwe

beelden. De studiowand is voor hem een metafoor voor de schedel waarbinnen het denken, het construeren en deconstrueren plaatsvindt. De studio is ook zijn veilige plaats. Hier mag de mislukking, de onzekerheid binnentreden. Hier is het nog onbekend hoe de verschillende fragmenten en contradicties van de werkelijkheid zich in de tijd tot een nieuw geheel kunnen voegen. Via de wandeling en via de membraam van de studiowand ontmoet hij beelden. Als kunstenaar moet hij dat alleen doen in een solistisch proces, waarin beelden zich aan hem opdringen, elkaar beïnvloeden en waarin het kunstwerk uiteindelijk in een open-einde proces gestalte kan krijgen. Wandelen, lopen, deconstrueren, construeren betekent ook herhaling. Door de tijd te vertragen, door achterwaarts te monteren, door beelden te verdubbelen, kan men de essentie en de oorsprong van het beeld proberen duidelijk maken. In de *Refusal of Time*, de Weigering van de Tijd, wordt de chronologische ordening van tijd ontkend. Tijd is hier een relatief gegeven dat geaccentueerd wordt door het eentonig ritme van de machine waaromheen alle beelden zich opstapelen.

Piet van Bragt

Kentridge in eigen werk.
Foto: Piet van Bragt.

¹ In de bibliotheek van het museum is het boek *Refusal of Time* te raadplegen

² Het Parool 17-7-2012

Onvergetelijk Van Abbe¹, ook voor de rondleidster

Alles staat klaar: koffie, thee, koekjes, de krukjes voor op zaal. En een afbeelding om aan het eind van de rondleiding mee te geven, ter herinnering. Daar komt de groep. Samen met de onmisbare vrijwilligster van het museum lopen we de mensen tegemoet om hen te verwelkomen. Iedereen vindt, met of zonder rolstoel of rollator, een plaats aan de grote tafel in het restaurant. Tijd voor koffie en de gelegenheid om elkaar te leren kennen. Iedereen krijgt een sticker met voor- of achternaam; handig om elkaar straks persoonlijk aan te kunnen spreken. Het is overigens lang niet altijd meteen duidelijk wie Alzheimer heeft of mantelzorger is. Binnen de groep is de mate van dementie heel wisselend, vooral als het een groep uit een zorginstelling is. Dat eerste half uur is een mooi begin: wennen aan de nieuwe omgeving, en aan elkaar.

Rondleiding 'Onvergetelijk Van Abbe'

Vanaf april van dit jaar worden in ons museum rondleidingen aangeboden aan mensen met de ziekte van Alzheimer en hun mantelzorgers. Het programma heet sinds kort Onvergetelijk Van Abbe, wat vooral aangeeft wat voor een bijzondere gebeurtenis zo'n bezoek is, voor alle betrokkenen. Het vraagt om een zorgvuldige voorbereiding. De betreffende rondleiders hebben een driedaagse training gehad en er is regelmatig overleg, met uitwisseling van ideeën en ervaringen. We kiezen drie à vier 'geschikte' kunstwerken uit, met bij voorkeur een bindend thema als rode draad. Maar je hebt ook voldoende ruimte rond een werk nodig, zodat iedereen het werk goed kan zien. Liggen de werken een beetje prettig verspreid? Het is leuk om ook iets van het gebouw te zien en een lekker stukje te wandelen.

Eenmaal van start, nemen we de tijd. Waar kwamen we vandaan, waar gaan we naar toe? Het oriënteren geeft hopelijk een beetje

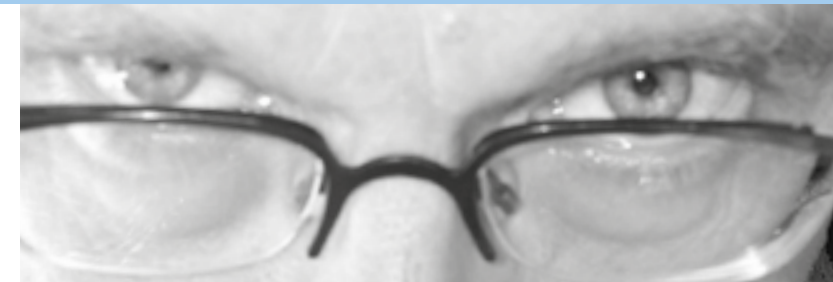
een gevoel van rust en veiligheid. Dat is ook een reden om deze groepen bij voorkeur op de maandag te ontvangen, als het rustig in het museum is. Bij de lift in de nieuwbouw aangekomen, vertel ik toch maar even van te voren dat deze 'zingt', ter geruststelling. Er op terugkomen, om te horen wat ze er van vonden, hoeft eigenlijk niet. Het gaat bij deze mensen om het hier en nu, het uitlokken van intuïtieve en associatieve reacties door open of sturende vragen. Onbevangen antwoorden en verrassende herinneringen komen boven. Het zijn aanleidingen tot nieuwe gesprekken, in de groep of even samen, waar ook gelegenheid voor is. Het is ontroerend om te zien hoe teruggetrokken lichamen, gezichten, ogen tot leven komen, zich focussen, of enkel reageren met een klein gebaar. Dan blijkt dat iemand al lang niet meer spreekt. Of er klinkt een taal die al jaren gesproken wordt, maar door niemand begrepen, tot groot verdriet van dochterlief. Duidelijk is dat er iets geraakt is van binnen, en je hoopt op een goeie manier te reageren.

Er wordt ook flink gelachen. Els raakte bijna verliefd op 'dat leuke koppie van Shkololli'. Of toen een kleindochter spontaan de Nieuwe Mens van Lissitzky uitbeeldde. En Riet vond Sheela Gowda's zaal 1 met de strengen in elkaar gevlochten haar 'een zootje' (bedenkt u eens één woord dat u goed bij dit werk vindt passen...). Het was boeiend om te zien hoe Corrie terecht lang de tijd nam om te begrijpen wat zij nu eigenlijk zag in Marlene Dumas' The View. In dezelfde groep bleek één van de begeleiders na afloop toch iemand met Alzheimer te zijn, die zo graag nog even alleen, in alle vrijheid wilde rondlopen, voordat hij het busje weer instapte.

Het is mooi te horen van de begeleiders dat zij deze mensen lange tijd niet zo helder hebben gezien. Dat effect schijnt zelfs een paar dagen aan te houden. Voor ons is het fantastisch om te zien hoe er een andere groep het museum verlaat dan er binnenkwam.

Jenneke Lambert

kroniek
van een
kunstminnaar

Op weg naar een nieuwe aristocratie

Mijn vorige kroniek zou het misverstand kunnen oproepen dat ik een Oranjeklant ben. Dat is allerm minst het geval. Ik kom veeleer voort uit de republikeinse traditie van de Verlichting. Mijn grootste bezwaar tegen het erfelijk koningschap is wel, dat wij, de Nederlandse samenleving, een welhaast onmenselijke opdracht aan één familie durven geven. Weliswaar omgeven met rijkdom en aanzien als doekje voor het bloeden, vragen we de verdienste van voorouders voort te zetten. Wij verwachten dat die kwaliteiten in de familietraditie zijn voortgezet. Inderdaad is het echte aristocratie die waarden hooghoudt. Cultuur, die het waard is in een gemeenschap te worden voortgeleefd. Des te groter mijn waardering voor Beatrix, die in die onmogelijke 'Koninklijke' positie haar leven van begin tot eind voor deze opdracht heeft ingezet en daarin ook merkbaar is gegroeid.

Republikeinen en andere critici van het koningschap lijken hier geen oog voor te hebben. In de discussies over het koningschap is bij mijn weten nooit behoorlijk nagedacht over de waarde van een onafhankelijk staatshoofd naast het gekrakeel van de democratie. Niet om afbreuk te doen aan de democratie, maar ter wille van de hoogstnoodzakelijke kritische toets. Juist die rol heeft Beatrix heel goed en behoedzaam gespeeld. De grootste verdedigers van een modern, ceremonieel koningschap onderschatten dat belang. "Sed quis custodiet ipsos custodes", aldus Juvenalis: 'maar wie bewaakt de bewakers'. Onze westerse cultuur is zo overtuigd van het grote goed van onze parlementaire democratieën, dat het een evangelie is geworden waarvan de hele wereld moet worden overtuigd. In de zelfgenoegzaamheid worden de nadelen genegeerd: we leven nu eenmaal in de best mogelijke van alle werelden¹.

Onlangs vond ik een geestverwant in Tinkebell. Deze kunstenares schreef deze zomer columns in Trouw. Zij is bekend geworden door kunstwerken waarmee zij de hypocriete houding ten aanzien van dierenleed blootlegt. Bijvoorbeeld door hamsters in een Galerie in hamsterballen te laten rondlopen. De partij voor de dieren en de dierenbescherming klagen haar direct aan: kamervragen en een proces. Wat een hypocrisie. Gelukkig werd ze vrijgesproken. In één van haar columns schrijft ze: "Mijn broertje roept maar wat, zijn stemrecht zou hem om die reden afgenomen moeten worden."² Meer schertsend dan serieus, maar in elk geval artistiek en creatief is haar gedachte om stemkastjes te ontwerpen die de stemmer eerst toetst door een aantal meerkeuzevragen in te voeren, zoals: wie is de huidige ministerpresident? Is het antwoord fout, dan ook niet stemmen. Het goede, het ware en het schone komen in haar kunst samen, waardoor het sublieme naar voren kan komen. Termen uit de filosofie, die als gewoon Nederlands ook begrepen kunnen worden. Kortom een echte kunstenares.

De televisie kwam eveneens goed voor de dag. Jan Marijnissen brak een lans voor een nieuwe elite die borg kan staan voor belangrijke waarden in onze cultuur en die tevens een politieke voorhoede kan zijn. Een geluid dat je vanuit de SP niet zo gauw zou verwachten. In het VPRO programma 'Zomergasten' trakteerde de theaterkunstenaar Johan Simons in gesprek met Wilfried de Jong ons drie uur lang op prachtige beelden uit films en tv-programma's, hoogstaand acteerwerk van Jeroen Willems en Pierre Bokma. Hij voerde een groots pleidooi voor de waarde en kwetsbaarheid van kunst: 'Kunst moet onafhankelijk zijn. Het hangt boven de cultuur en houdt de samenleving een spiegel voor. Daarom is subsidie nodig. Kunst mag niet afhankelijk zijn van de goedkeuring en smaak van het publiek'.

Leo Steinhauzer.

TENTOONSTELLINGSAGENDA VAN ABBEMUSEUM

TENTOONSTELLINGEN

08.06.2013 - 17.11.2013

Black or White

08.06.2013 - 17.11.2013

William Kentridge - The Refusal of Time

08.06.2013 - 15.09.2013

Manon de Boer - Encounters

08.06.2013 - 15.09.2013

Schenking Maurice van Valen

15.06.2013 - 13.10.2013

Mark Lewis - Pull Focus

24.06.2013 - 05.01.2014

Het Oog: Tijs Rooijackers - Supertoll

02.07.2013 - 13.10.2013

Geconcentreerde tijd

VANAF 02.11.2013

Er was eens ... De collectie nu

BIBLIOTHEEK TENTOONSTELLINGEN

17.09.2013 - 01.11.2013

Ajla R. Steinvag - The Machinery of Compensation

ACTIVITEITEN / MUZIEK

Iedere tweede maandag van de maand, 14.30 - 16.00 uur

Onvergetelijk Van Abbe

Een speciaal programma voor mensen met Alzheimer en hun mantelzorgers.

20.09.2013 - 11.10.2013

Cursus: Neem de tijd

22.09.2013 - 14.00 uur

To Be Sung - 'Ode aan Jonathan Harvey'

Concert i.s.m. axesjazzpower

19.10.2013 - 27.10.2013

Dutch Design Week

26.10.2013 - 21.00 tot 02.00 uur

Young Art Night

09.11.2013 - 16.11.2013

Glow

01.12.2013

Quatuor Axone, Paul Frankhuysen en Judith Leisner | Mouvement

Concert i.s.m. axesjazzpower

FAMILIE / KINDEREN

Iedere zaterdag, 14.00 - 16.00 uur.

Kinderkunstclub

Iedere 1e zondag van de maand 11.00 uur

Familielunch & rondleiding

Zie voor actuele informatie, data en tijden: www.vanabbemuseum.nl

NIEUWS VAN DE VRIENDENVERENIGING

De Salons

- **5 september: 'Kleur'** door Florence Hussen
- **3 oktober: 'Mondriaan'** door Wietse Coppes
- **7 november: 'Collectie VAM'** door Diana Franssen

Wetenswaardig:

- **31 oktober en 1 november Reis naar Museum Lens, Lille**
- **November rondleiding "Er was eens... De collectie nu"**

Raadpleeg ook de webpagina van de Vereniging:
www.vanabbemuseum.nl/over-ons/vrienden-van-het-museum/

Colofon

Redactie Journaal

Frank Bierkenz,
Piet van Bragt,
Nick van Broekhoven (eindredactie),
Ilse Cornelis (VAM),
Harry de Kok,
Liesbeth Schreuder,
Leo Steinhauzer,
Leo Ulrich.

Concept en vormgeving

Korteweg Communicatie, Eindhoven

Fotografie

Peter Cox
Liesbeth Schreuder
Piet van Bragt
Ron Eijkman

Bureau Vereniging Vrienden Van Abbemuseum

Stratumsedijk 2
Postbus 6188, 5600 AZ Eindhoven
tel. 040-2381032, fax 040-2460680
e-mail: info@vriendenvanabbe.nl
website: www.vriendenvanabbe.nl

Bureau geopend:

Maandag 9.30 - 15.00 uur (m.u.v. schoolvakanties)
Op andere dagen kunt u een boodschap inspreken
op het antwoordapparaat.

Van Abbemuseum

Bilderdijklaan 10, postbus 235, 5600 AE Eindhoven
tel. 040-2381000, fax 040-2460680
internet: www.vanabbemuseum.nl
e-mail: info@vanabbemuseum.nl

Openingstijden Van Abbemuseum

Dinsdag t/m zondag 11.00 - 17.00 uur
Iedere 1^e donderdag van de maand 11.00 - 21.00 uur
Raadpleeg zo mogelijk de website.